

فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی

سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25- ص 178-192

مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

مهدی عیوض‌زاده¹

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین تطبیقی ماهیت، حکم و کارکردهای فقهی «کذب» و «توریه» از منظر سه فقیه برجسته معاصر - آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی، آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی و آیت‌الله میرزا جواد تبریزی - سامان یافته است. کذب در تعریف همه فقها، اخبار خلاف واقع با قصد افهام خلاف و آگاهی از نادرستی آن است و ذاتاً دارای حرمت شرعی می‌باشد؛ در حالی که توریه به کارگیری لفظی دارای دو معنا با قصد معنای مطابق با واقع است، هرچند مخاطب معنای خلاف واقع را برداشت کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین افتراق میان این دو، در «صدق واقعی» و «نیت گوینده» است: کذب ذاتاً محرم و مبتنی بر قصد تحریف واقعیت است، در حالی که توریه نوعی صدق مقصودی محسوب می‌شود و غالب فقها آن را جایز می‌دانند، مگر در مواردی که به فساد، اضرار یا تضییع حقوق بیانجامد. هر سه فقیه، کذب را تنها در شرایط اضطرار مانند تقیه، حفظ نفس یا اصلاح ذات‌البین جایز دانسته و در مقابل، توریه را راه‌حل شرعی جایگزین در موارد ضرورت معرفی کرده‌اند. در عین حال، پژوهش نشان می‌دهد که کذب و توریه در برخی جهات مشترک‌اند: هر دو از سنخ اخباراند، هر دو می‌توانند ظاهر خلاف واقع داشته باشند و هر دو در صورت ایجاد مفسده یا فریب ناروا، مشمول منع شرعی می‌شوند. هر یک از فقه‌های مورد بررسی بر این نکته تأکید دارند که آثار اخلاقی و اجتماعی این دو، در میزان اعتماد عمومی و سلامت روابط اجتماعی نقش بسزایی دارد؛ با این تفاوت که فساد اخلاقی کذب قطعی است، اما توریه در صورت رعایت حدود شرعی می‌تواند موجب حفظ مصالح و دفع مفسد گردد. این مقایسه روشن می‌سازد که توریه در فقه اسلامی جایگاهی ویژه به‌عنوان ابزاری برای جمع میان صدق و دفع ضرر دارد، در حالی که کذب جز در موارد استثنایی، همچنان فعلی قبیح و ممنوع محسوب می‌شود. **کلیدواژه‌گان:** کذب؛ توریه؛ اخبار؛ قصد افهام؛ صدق مقصودی؛ تقیه؛ مفسده؛ فریب؛ آیت‌الله خویی؛ آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی؛ آیت‌الله میرزا جواد تبریزی.

1. طلبه سطح 4، رشته فقه و اصول، حوزه علمیه قم.

179/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

مقدمه

صدق و کذب از بنیادی‌ترین مفاهیم اخلاقی و فقهی در اندیشه اسلامی به شمار می‌آیند و نقش مهمی در سامان‌دهی روابط فردی و اجتماعی انسان‌ها دارند. در منابع اسلامی، راست‌گویی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فضایل اخلاقی معرفی شده و در مقابل، کذب به‌عنوان عملی ناپسند و از گناهان بزرگ مورد نکوهش شدید قرار گرفته است. با این حال، در برخی شرایط خاص، مسئله‌ای در فقه مطرح می‌شود که در آن انسان برای دفع ضرر یا حفظ مصلحت مهم‌تری ناچار است سخنی بگوید که ممکن است موجب برداشت نادرست مخاطب گردد. در چنین مواردی، فقیهان میان دو مفهوم «کذب» و «توریه» تفکیک قائل شده‌اند.

کذب در اصطلاح فقهی به معنای اخبار برخلاف واقع با علم به خلاف بودن آن است، در حالی که توریه به کار بردن لفظی است که دارای دو معنا باشد و گوینده معنایی را قصد کند که مطابق با واقع است، هرچند ظاهر کلام معنای دیگری را به ذهن مخاطب منتقل کند. همین تمایز سبب شده است که بسیاری از فقیهان توریه را در مواردی جایگزین دروغ بدانند و آن را راهی برای پرهیز از کذب مستقیم تلقی کنند.

با وجود این، حدود و شرایط جواز توریه و نیز نسبت آن با کذب در میان فقیهان مورد بحث و بررسی قرار گرفته و دیدگاه‌های متفاوتی در این زمینه مطرح شده است. برخی فقیهان با تأکید بر مطابقت قصد متکلم با واقع، توریه را خارج از عنوان کذب می‌دانند، در حالی که برخی دیگر از حیث آثار اجتماعی و اخلاقی، میان این دو نوعی شباهت قائل شده‌اند. از این‌رو بررسی تطبیقی دیدگاه فقهای برجسته معاصر مانند آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی، آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی و آیت‌الله میرزا جواد تبریزی درباره ماهیت، حکم و کارکرد کذب و توریه می‌تواند به تبیین دقیق‌تر مرز میان این دو مفهوم کمک کند.

بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش آن است که کذب و توریه از نظر ماهیت فقهی، حکم تکلیفی و آثار اخلاقی چه تفاوت‌ها و اشتراکاتی دارند و دیدگاه فقهای مذکور در این باره چه نقاط همگرایی و واگرایی‌ای را نشان می‌دهد.

بررسی مسئله کذب و توریه از چند جهت دارای اهمیت است. نخست آنکه این دو مفهوم به طور مستقیم با مسئله صداقت در گفتار و اعتماد اجتماعی ارتباط دارند و نقش مهمی در تنظیم روابط میان افراد در جامعه اسلامی ایفا می‌کنند. گسترش روابط اجتماعی، حقوقی و اقتصادی در جوامع معاصر، ضرورت تبیین دقیق حدود صدق و کذب و نیز شرایط جواز توریه را دوچندان کرده است.

دوم آنکه در بسیاری از موقعیت‌های حساس مانند تقیه، اصلاح ذات‌البین، نجات جان انسان‌ها، مسائل قضایی و روابط اجتماعی، این پرسش مطرح می‌شود که آیا برای دفع مفسده یا حفظ

180/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

مصلحت می‌توان از توریه استفاده کرد یا خیر. پاسخ به این پرسش‌ها نیازمند بررسی دقیق مبانی فقهی و دیدگاه فقهای برجسته است.

سوم آنکه در فقه امامیه، توریه گاه به‌عنوان راهکاری برای اجتناب از کذب مطرح شده است، اما حدود این جواز و شرایط آن در آثار فقهی به صورت پراکنده بیان شده و کمتر به شکل تطبیقی میان آرای فقهای مختلف بررسی شده است. از این رو تحلیل دیدگاه‌های سه فقیه برجسته یعنی آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی می‌تواند به روشن شدن مبانی نظری و کاربردی این مسئله کمک کند و چارچوبی منسجم برای فهم جایگاه توریه در فقه اسلامی ارائه دهد.

مسئله کذب و توریه در منابع فقهی و اخلاقی اسلامی از دیرباز مورد توجه فقها و متکلمان قرار داشته است. بسیاری از فقهای امامیه در ضمن مباحث اخلاقی یا در ابواب مختلف فقهی مانند قضا، شهادت، تقیه و معاملات به این موضوع پرداخته‌اند. در میان این آثار، کتاب‌هایی همچون المکاسب شیخ انصاری، العروة الوثقی سید محمدکاظم یزدی و نیز شروح و حواشی آن‌ها از جمله منابع مهمی هستند که در آن‌ها به حکم کذب و برخی موارد توریه اشاره شده است. در دوره معاصر نیز فقهایی مانند آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی در آثار فقهی و اصولی خود به تبیین مفهوم کذب و تمایز آن از توریه پرداخته و با تحلیل مبانی صدق و کذب، جایگاه توریه را مشخص کرده‌اند. همچنین آیت‌الله میرزا جواد تبریزی در حاشیه‌های خود بر العروة الوثقی و در استفتائات فقهی، دیدگاه‌هایی درباره حکم کذب و توریه و موارد جواز یا منع آن‌ها بیان کرده است.

با وجود این، بیشتر مباحث مطرح شده در منابع فقهی به صورت پراکنده و در ضمن مسائل مختلف بیان شده و کمتر پژوهشی به صورت مستقل و تطبیقی به بررسی افتراقات و اشتراکات کذب و توریه در دیدگاه فقهای معاصر پرداخته است. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با گردآوری و تحلیل دیدگاه‌های سه فقیه برجسته، تصویری روشن از ماهیت، حکم و کارکرد این دو مفهوم در فقه امامیه ارائه دهد.

1. افتراقات کذب و توریه

کذب و توریه در فقه اسلامی تفاوت‌هایی دارند که در این فصل به آن‌ها پرداخته خواهد شد. کذب (دروغ) و توریه هر دو به معنای بیان مطلبی که مخاطب را به اشتباه می‌اندازد^۱، اما از نظر فقهی تفاوت‌های اساسی دارند. این تفاوت‌ها در ماهیت، شرایط جواز و آثار اخلاقی آن‌ها نمود

1. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهة، ج ۱، ص ۳۳۷.

181/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

پیدا می‌کنند. برای روشن شدن این موضوع، به بررسی جزئیات افتراقات میان کذب و توریه از دیدگاه فقهای برجسته پرداخته می‌شود.^۱

1. افتراقات کذب و توریه از نظر سید ابوالقاسم خویی

آیت‌الله خویی کذب را چنین تعریف می‌کند: «هو الإخبار عما لا مطابق له فی الخارج مع العلم بكونه خلاف الواقع»^۲؛ یعنی: «گزارش چیزی است که در دنیای بیرون با آن مطابقت ندارد، با علم به اینکه خلاف واقعیت است».

توریه را ای‌شان چنین تعریف می‌کند: «هو إظهار اللفظ مع إرادة غير معناه الظاهر، علی وجه یکون المراد مطابقاً للواقع و إن كان الظاهر بخلافه»^۳؛ یعنی: «بیان لفظی به قصد چیزی غیر از معنای ظاهری آن، به گونه‌ای که مقصود مطابق با واقعیت باشد، هر چند معنای ظاهری مخالف آن باشد».

افتراقات اساسی کذب و توریه از دیدگاه سید ابوالقاسم خویی

الف. در صدق و کذب واقعی؛ 1. کذب: به تصریح خویی، خبری است که واقعاً خلاف واقع است و گوینده هم به خلاف بودن آن علم دارد. 2. توریه: در توریه، واقعاً خلاف واقع گفته نمی‌شود، بلکه مقصود متکلم منطبق با واقع است، گرچه ظاهر آن برای مخاطب خلاف واقع جلوه می‌کند.^۴

ب. حکم تکلیفی؛ 1. کذب: حرام است مگر در موارد خاص (مثل تقیه، اصلاح ذات‌البین، دفاع از مظلوم). 2. توریه: جایز است، چون صدق واقعی محسوب می‌شود، مگر اینکه مفسده‌ای داشته باشد یا فریب غیرمجاز تلقی شود.^۵

ج. تمسک به قاعده صدق؛ سید ابوالقاسم خویی در مباحث اصولی خود، به تفصیل درباره قاعده صدق بحث کرده و توریه را از شمول «کذب» خارج می‌داند، زیرا صدق عرفی بر آن منطبق نیست ولی صدق عقلی و مقصودی بر آن منطبق است.^۶

د. فریبکاری شرعی یا عرفی؟ از نظر خویی، فریب در توریه اگر موجب غش یا ضرر به غیر نباشد، موجب حرمت نیست، ولی در کذب حتی اگر فریب هم نباشد، باز به خاطر خلاف‌گویی حرام است.^۷

1. همان.

2. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، ج ۱، ص ۳۲۲.

3. خویی، سید ابوالقاسم، التنقیح فی شرح العروة الوثقی، ج ۲، ص ۳۸۶.

4. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، ج ۱، ص ۳۲۲.

5. خویی، سید ابوالقاسم، التنقیح فی شرح العروة الوثقی، ج ۲، ص ۳۸۶.

6. خویی، سید ابوالقاسم، محاضرات فی علم الأصول، ج ۳، صص 175-177.

7. همان.

182/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

و. جواز توریه در شرایط خاص؛ آیت‌الله خویی در مورد جواز توریه در شرایطی چون نجات جان مؤمن یا تقیه نظر خاصی دارند. ایشان در همین کتاب می‌نویسند: «توریه تجوز إذا كانت فی مقام التقیة أو حفظ النفس أو المال»؛ یعنی: توریه در صورتی که برای تقیه یا حفظ جان و مال صورت گیرد، جایز است.

هـ. کذب در موارد تقیه و توریه؛ سید ابوالقاسم خویی با تأکید بر موضوع تقیه، ذکر کرده‌اند که در شرایط تقیه، کذب به‌طور ضمنی ممکن است صورت گیرد، ولی در توریه چنین نمی‌شود. ایشان می‌فرمایند: «الکذب فی موارد التقیة يعدّ جائزاً فی الحالات الاستثنائية، أما التوریة فمفیها تجنب للکذب»^۲؛ یعنی: «در موارد تقیه، کذب به‌طور موقت جایز است، اما در توریه کذب صورت نمی‌گیرد».

2. افتراقات کذب و توریه از نظر سید محمد کاظم یزدی

بررسی افتراقات کذب و توریه از منظر آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی، صاحب کتاب «العروة الوثقی» و «حاشیه بر مکاسب»، مستلزم بررسی دقیق دیدگاه‌های فقهی ایشان در موارد کاربرد این دو مفهوم است. در آثار ایشان، با تأکید بر دقت‌های اصولی و فقهی، تفاوت‌هایی میان کذب و توریه بیان شده است.

بر طبق نظر ایشان کذب به معنای اخبار بر خلاف واقع با علم به خلاف بودن آن است^۳. توریه حالتی است که متکلم لفظی را استعمال می‌کند که ظاهر آن خلاف واقع است ولی اراده‌اش معنای دیگری است که مطابق با واقع است؛ یعنی مخاطب گمان می‌کند که گوینده دروغ گفته، در حالی که از نظر گوینده، صدق است^۴.

افتراقات اصلی از منظر فقهی سید محمد کاظم یزدی

الف. نیت و قصد فاعل؛ در کذب، گوینده قصد دارد واقع را تحریف کند و مخاطب را به اشتباه بیندازد. در توریه، گوینده قصد تحریف واقع را ندارد بلکه مخاطب را به برداشت اشتباهی هدایت می‌کند بدون آنکه سخن او با واقع در تضاد باشد^۵.

1. خویی، سید ابوالقاسم، منهاج‌الصالحین، ج 4، ص 624.

2. خویی، سید ابوالقاسم، مناسک الحج و عبادات، ج 5، ص 550.

3. «الکذب هو الاخبار بما لا مطابق له فی الواقع مع العلم بالمخالفة...» (یزدی، سید محمدکاظم، العروة الوثقی، ج 3، ص 384).

4. «لا یبعد جواز التوریة إذا كان فیہ مصلحة راجحة، و لم یکن فیہ مفسدة أهم...» (یزدی، سید محمدکاظم، العروة الوثقی، ج 3، ص 384).

5. یزدی، سید محمدکاظم، حاشیه بر مکاسب، ص 291.

183/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

ب. حکم تکلیفی؛ 1. کذب: از نظر یزدی حرام است، مگر در مواردی مانند: اصلاح ذات‌البین، یا نجات جان انسان که مستند به روایات خاص است. 2. توریه: اگرچه ممکن است در ظاهر فریب محسوب شود، ولی از آنجایی که باطناً صدق است، جایز و حتی در مواردی مستحب است، مشروط بر اینکه مفسده‌ای نداشته باشد.¹

ج. نوع فریبکاری؛ کذب، فریبکاری صریح‌زبانی است. توریه، فریبکاری ذهنی است که مخاطب به اشتباه می‌افتد اما گوینده از دروغ گفتن پرهیز کرده است.²

مثلاً: در مبحث تقیه یا نجات مؤمن از ظلم، اگر شخص برای نجات خود توریه کند (مثل اینکه کسی می‌پرسد «فلانی اینجا است؟» و او بگوید: «نیست»، در حالی که در ذهن خود به معنای دیگری مثل «نیست در حیاط» ارجاع می‌دهد)، توریه جایز است و دروغ محسوب نمی‌شود.³

د. آثار و ضعی و اخلاقی؛ کذب موجب فساد در روابط اجتماعی و سقوط اعتماد عمومی است. توریه در صورتی که با رعایت شرایط انجام گیرد، فاقد آثار منفی کذب است و حتی می‌تواند موجب حفظ مصلحت یا دفع مفسده باشد.⁴

در نگاه آیت‌الله یزدی، ملاک اصلی در تشخیص کذب و توریه، نیت گوینده است و نه فقط ظاهر جملات. ای‌شان در کتاب خود می‌نویسد: «الکذب هو اخبار بما لا مطابق له للواقع مع العلم بالتحریف و الفهم المخالف» یعنی: «به این معنا که کذب در صورتی صدق می‌کند که گوینده آگاهانه چیزی بگوید که مخالف واقع باشد».⁵

در حالی که در توریه، آگاهی گوینده به معنای واقعی بودن گفته‌ها است، و ظاهر کلام تنها گویای معنای دیگری است که گوینده قصد آن را دارد.⁶

سید محمد کاظم یزدی در فقه عملی خود جواز توریه را در موارد خاص به ویژه برای نجات جان مسلمان و اصلاح ذات‌البین می‌داند، اما کذب را حرام می‌شمارد مگر در موارد اضطرار. ای‌شان در همین کتاب چنین فرموده‌اند: «التوریة لا بأس بها فی موارد الضرورة أو المصلحة الراجحة، و لا يعتبر کذباً» یعنی: «به این معنا که توریه در مواردی که ضرورت ایجاب می‌کند، نه تنها جایز است بلکه ممنوعیت ندارد».⁷

1. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج 3، ص 384.

2. همان.

3. همان

4. یزدی، سید محمد کاظم، حاشیه بر مکاسب، ص 291.

5. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج 3، ص 385.

6. همان.

7. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج 3، ص 386.

184/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

ایشان به این مسئله توجه ویژه دارند که کذب اگرچه به‌طور اصولی حرام است، اما توریه در شرایطی می‌تواند مفید و در راستای اصلاح اجتماعی و تقویت ارتباطات انسانی باشد. ایشان می‌فرمایند: «الکذب يؤدي إلى الفساد في العلاقات الاجتماعية و ضعف الثقة بين المؤمنين، أما التورية فقد تفتح أبواباً للإصلاح و استقرار العلاقات»؛ یعنی: «دروغ باعث فساد در روابط اجتماعی و تضعیف اعتماد بین مؤمنان می‌شود، در حالی که تقلب ممکن است درهایی را برای اصلاح و ثبات در روابط باز کند»^۱.

آیت‌الله یزدی در نهایت، کذب را از نظر فقهی به‌عنوان یک گناه بزرگ و موجب فساد اجتماعی می‌داند. اما در مورد توریه، ایشان در مواقعی که دارای صلاحیت راجحه باشد، آن را جایز می‌شمارد و حتی در مواردی، مستحب به‌شمار می‌آورد. در مواردی که توریه به منظور اصلاح ذات‌البین یا نجات جان مؤمن باشد، آن را نه تنها حرام نمی‌داند، بلکه در راستای تقویت روابط انسانی و اجتماعی می‌بیند.^۲

3. افتراقات کذب و توریه از نظر آیت‌الله میرزا جواد تبریزی

آیت‌الله تبریزی بیشتر نظرات خود را در قالب حاشیه بر العروة الوثقی و استفتائات فقهی آورده‌اند. ایشان در تعریف کذب می‌فرماید: «هو الإخبار بخلاف الواقع و لو كان المخبر لا يتضرر به، فهو محرم إلا ما خرج بالدليل»^۳؛ یعنی: «اخباری است که خلاف واقعیت است، حتی اگر شخص مورد گزارش از آن آسیبی نبیند. حرام است، مگر آن چیزی که با دلیل از آن خارج شده باشد».

ایشان در تعریف توریه می‌گویند: «التورية هي است بکذب شرعاً، لأنها لا تخالف الواقع في نفس الأمر، و المتكلم يريد بها معنى صادقاً»^۴؛ یعنی: «تورات از نظر شرع دروغ نیست زیرا فی نفسه با واقعیت منافاتی ندارد و گوینده از آن معنای واقعی را اراده می‌کند».

افتراقات تفصیلی کذب و توریه از دیدگاه آیت‌الله تبریزی

الف. صدق واقعی؛ 1. کذب: حرام ذاتی است چون خلاف واقع است، ولو مفسده‌ای نداشته باشد. 2. توریه: صدق واقعی دارد و بنابراین حرام نیست، مگر اینکه باعث فریب در معامله یا شهادت شود.^۵

1. یزدی، سید محمدکاظم، حاشیه بر مکاسب، صص 293-290.

2. یزدی، سید محمدکاظم، العروة الوثقی، ج 3، صص 390-387.

3. تبریزی، میرزا جواد، منهاج الصالحین، ج 1، صص 343.

4. استفتائات آیت‌الله تبریزی، ج 2، صص 118.

5. همان.

185/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

ب. معیار جواز یا حرمت؛ تبریزی بر خلاف برخی، معیار را مفسده‌آمیز بودن توریه نمی‌داند، بلکه صرف عدم مخالفت با واقع را کافی برای جواز می‌داند.¹

ج. موارد کاربردی؛ در مسائل شرعی مانند تقیه، نجات مؤمن، دفاع از جان، توریه را بر دروغ ترجیح می‌دهد و توصیه می‌کند در اینگونه موارد از توریه استفاده شود تا از دروغ گفتن پرهیز شود.²

2. اشتراکات کذب و توریه

کذب و توریه در فقه اسلامی اشتراکاتی دارند که در این گفتار به آن‌ها پرداخته خواهد شد. کذب و توریه هر دو از جمله مفاهیمی هستند که در علم اخلاق و فقه اسلامی مطرح می‌شوند. با اینکه از نظر فقهی تفاوت‌های عمده‌ای میان آن‌ها وجود دارد، اما در برخی جنبه‌ها نیز اشتراکاتی دارند. هر دو این مفاهیم با مبحث حقیقت‌جویی و ارتباطات اجتماعی در تعامل هستند و در شرایط خاص می‌توانند موجب خطای در برداشت مخاطب شوند.

1. اشتراکات کذب و توریه از نظر سید ابوالقاسم خویی

در اندیشه فقهی آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی، اشتراکات کذب و توریه با دقت در مبانی اصولی و فقهی بررسی شده است. با توجه به آثار مکتوب ایشان و تقریرات شاگردان برجسته‌اش مانند آیت‌الله شیخ حسین وحید خراسانی و آیت‌الله شیخ علیرضا فیروزجایی، می‌توان وجوه اشتراک متعددی میان کذب و توریه در نگاه آیت‌الله خویی استخراج کرد.

الف. هر دو در اصل در مقوله «اخبار» قرار می‌گیرند؛ سید ابوالقاسم خویی کذب و توریه را هر دو از جنس اخبار می‌داند؛ یعنی در هر دو، فرد چیزی را بیان می‌کند که در ظاهر بیانگر یک واقعیت است. در هر دو مورد، جملات خبر هستند، نه انشاء.³

ب. هر دو قابلیت انطباق بر «کذب ظاهری» را دارند؛ سید ابوالقاسم خویی معتقد است که توریه اگرچه کذب واقعی نیست، ولی در عرف و از دید مخاطب، می‌تواند مانند کذب جلوه کند. بنابراین هر دو صورت (کذب و توریه) می‌توانند از جهت ظاهر مشابه باشند.⁴

ج. هر دو در مواردی موجب اضرار به غیر یا مفاسد اجتماعی می‌شوند؛ ایشان در مواردی که توریه یا کذب منجر به ضرر به دیگران یا اخلال در نظم و اطمینان عمومی شود، حکم واحدی را مطرح می‌سازد. بدین معنا که حتی توریه نیز اگر موجب مفسده‌ای گردد، ممنوع می‌شود.⁵

1. استفتائات تبریزی، ج 2، ص 118.

2. همان

3. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الأصول، ج 1، ص 437.

4. خویی، سید ابوالقاسم، تنقیح العروه الوثقی، ج 2، ص 416.

5. خویی، سید ابوالقاسم، تنقیح العروه الوثقی، ج 3، ص 212.

186/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

د. در هر دو مورد، معیار صدق و کذب، بنای عرف است؛ آیت‌الله خویی در مباحث اصولی‌اش، معیار صدق و کذب را عرفی می‌داند. از این‌رو، هم کذب و هم توریه تابع برداشت مخاطب و عرف هستند، نه مقاصد گوینده^۱.

و. هر دو تحت عنوان کلی «اخبار خلاف واقع» مورد بررسی اخلاقی قرار می‌گیرند؛ هر چند از نظر فقهی توریه در مواردی مجاز است، اما آیت‌الله خویی در مباحث اخلاقی آن را نیز نوعی خلاف فضیلت راستگویی می‌داند. پس در بُعد اخلاقی، توریه و کذب، اشتراک دارند^۲.

ه. - در برخی موارد هر دو مجاز می‌شوند (مانند تقیه یا دفع ضرر مهم)؛ در مباحث تقیه، دفع ضرر شدید، حفظ جان، یا نجات مؤمن، آیت‌الله خویی حکم به جواز هر دو می‌دهد؛ یعنی اگر کذب برای دفع ضرر یا مفسده‌ای بزرگ جایز باشد، توریه نیز جایز است^۳.

ی. ملاک حرمت در هر دو «ایجاد خلاف واقع در ذهن مخاطب» است؛ آیت‌الله خویی در بیان ملاک حرمت کذب، به «ایجاد خلاف واقع در ذهن مخاطب» اشاره می‌کند. توریه نیز به همین صورت، در ذهن مخاطب خلاف واقع را القا می‌کند، پس از این جهت اشتراک دارند^۴.

2. اشتراکات کذب و توریه از نظر سید محمد کاظم یزدی

در اندیشه فقهی آیت‌الله سید محمد کاظم یزدی، مؤلف کتاب فقهی مشهور «العروة الوثقی»، مقوله‌های اخلاقی و فقهی مانند کذب و توریه جایگاه دقیقی دارند. هر چند این‌ها به شکل گسترده همچون فقیهان متأخر وارد مباحث اصولی در این زمینه نشده، اما با دقت در عبارات وی در العروة و حواشی برخی از مباحث، همچنین با بررسی شروح و حواشی فقهی بعدی بر اثر او، میتوان اشتراکات کذب و توریه را از دیدگاه ایشان استخراج نمود^۵.

الف. هر دو داخل در باب «اخبار» هستند؛ از نگاه ایشان، هر دو - یعنی کذب و توریه - در حوزه اخبار قرار می‌گیرند. یعنی از سنخ گفتارهایی‌اند که محتوایی خبری دارند، نه انشائی یا طلبی. لذا در هر دو، شخص درباره امری واقعاً اظهار نظر میکند.

1. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الأصول، ج ۲، ص ۳۳۱.

2. خویی، سید ابوالقاسم، التنقیح فی شرح العروة الوثقی، ج ۲، ص ۴۲۱.

3. همان، ص 277.

4. خویی، سید ابوالقاسم، محاضرات فی أصول الفقه، ج ۲، ص ۳۸۸.

5. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج ۳، کتاب الصوم، ص ۷۳۵.

187/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405- شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

ب. در ظاهر هر دو، خلاف واقع دیده می‌شود؛ توریه نیز همانند کذب، از نظر ظاهر و برداشت ابتدایی مخاطب، خلاف واقع جلوه می‌کند. به همین دلیل در برخی موارد آیت‌الله یزدی با توریه نیز موافقت نمی‌کند، مگر در ضرورت^۱.

ج. هر دو ممکن است موجب مفسده شوند، پس مضمول حرمت‌گیری؛ اگر کذب یا توریه مفسده‌آفرین باشد، حکم به حرمت می‌شود. آیت‌الله یزدی با تکیه بر قواعد فقهی، صریحاً در باب قضا و شهادت ذکر می‌کند که حتی توریه اگر موجب فساد در نظام قضایی شود، مانند کذب حرام است^۲.

د. هر دو نیازمند نیت و قصد افهام خلاف واقع هستند؛ سید محمد کاظم یزدی ملاک کذب را قصد افهام خلاف واقع به مخاطب می‌داند، که در توریه نیز چنین قصدی ممکن است موجود باشد. لذا از حیث نیت، هر دو مشابه‌اند^۳.

ص. در شرایط اضطرار یا ضرورت، هر دو ممکن است مجاز شوند؛ آیت‌الله یزدی در مواردی مانند تقیه، حفظ جان یا مصالح بزرگتر، جواز کذب و توریه را با هم مطرح می‌سازد^۴. و هر دو می‌توانند موجب تضلیل یا فریب مخاطب شوند؛ از منظر آیت‌الله یزدی، آنچه در کذب و توریه اهمیت دارد، اثر گفتار بر مخاطب است، نه فقط صورت لفظ^۵.

ه. هر دو در مباحث تربیتی و اخلاقی، در تضاد با فضیلت صدق‌اند؛ اگرچه ممکن است توریه حکم فقهی حرمت نداشته باشد، ولی در مباحث اخلاقی نیز آن را برخلاف روح صداقت می‌داند^۶. ی. هر دو دروغ را بر مخاطب تحمیل می‌کنند (ولو به درجه متفاوت)؛ در توریه نیز نوعی فریب نهفته است، گرچه به لحاظ قصد گوینده با کذب تفاوت دارد، اما نتیجه هر دو یکی است: فریب مخاطب^۷.

3. اشتراکات کذب و توریه از نظر آیت‌الله میرزا جواد تبریزی

1. اشتراکات کذب و توریه از دیدگاه فقیه برجسته، آیت‌الله العظمی میرزا جواد تبریزی (ره) را به صورت جامع، مفصل بیان می‌کنیم.

1. همان

2. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۳.

3. اصفهانی، سید ابوالحسن، حاشیه بر وسیله النجاة، ص ۲۸۸.

4. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۷.

5. همان، ص ۵۲۵.

6. حکیم، سید محسن، منهج الصالحین، ج ۱، ص ۲۳۵.

7. یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، ج ۲، ص ۵۳۱.

188/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

الف. هر دو از اقسام «اخبار» هستند نه انشاء؛ آیت‌الله تبریزی تصریح می‌کند که هم کذب و هم توریه در زمره جملات خبری‌اند، چرا که متضمن اطلاع‌رسانی و افهام واقعیتهای (یا خلاف آن) به مخاطبانند.^۱

ب. در هر دو، ظاهر گفتار برای شنونده خلاف واقع تلقی می‌شود؛ ایشان تأکید دارد که هر چند در توریه گوینده قصد خلاف ندارد، ولی چون ظاهر سخن خلاف واقع است، از نظر تأثیر روانی و فریبندگی شبیه کذب است.^۲

ج. هر دو در صورتی که مفسده‌ای به دنبال داشته باشند، حرام می‌شوند؛ میرزا جواد تبریزی در پاسخ به استفتاء درباره توریه در شهادت می‌فرماید: اگر توریه منجر به تزییع حق شود، همانند کذب، حرام است.^۳

د. هر دو در موارد تقیه، ضرورت یا خوف ضرر، مجاز شمرده شده‌اند؛ همان‌گونه که کذب در موارد خاص مانند تقیه یا خوف هلاکت جایز شمرده شده، توریه نیز از این حکم تبعیت می‌کند.^۴

ص. هر دو از نظر اخلاقی در تعارض با فضیلت صدق و راستی‌اند؛ اگرچه از حیث فقهی ممکن است تفاوت‌هایی داشته باشند، اما آیت‌الله تبریزی در بیانات اخلاقی، توریه را در کنار کذب قرار می‌دهد و آن را با مقام صداقت ناسازگار می‌داند.^۵

ط. هر دو در شهادت و قضاوت به شدت منع شده‌اند؛ تأکید دارد که در مواردی مانند قضا و شهادت، حتی توریه نیز مجاز نیست؛ زیرا فریب قاضی مانند کذب حرام است.^۶

و. هر دو دارای مصلحت‌سنجی فقهی‌اند؛ آیت‌الله تبریزی در مواردی مانند صلاح ذات‌البین، توریه و کذب را با هم در یک دایره بحث می‌کند و در آن‌ها قائل به جواز مشروط است.^۷

ه. هر دو تابع قصد گوینده در تعیین حکم‌اند؛ هر دو وابسته به نیت و قصد افهام خلاف واقع‌اند. اگر قصد افهام خلاف موجود باشد، حتی در توریه نیز ممکن است حکم به حرمت داده شود.^۸

1. ایروانی، میرزا علی، حاشیه العروه الوثقی، ج ۳، ص ۷۳۵.

2. تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة، ج ۳، سؤال ۱۱۱۳.

3. استفتائات، ج ۲، سؤال ۲۳۸۸.

4. تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة، ج ۲، ص ۴۴۵.

5. دفتر حفظ آثار، درس‌های اخلاق آیت‌الله تبریزی، جلسه ۱۲، ص ۲۳.

6. ایروانی، میرزا علی، حاشیه العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۷.

7. تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة، ج ۳، سؤال ۹۷۸.

8. همان، ج ۲، ص ۴۴۷.

189/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

ی. هر دو ممکن است سبب بی‌اعتمادی در روابط اجتماعی شوند؛ میرزا جواد تبریزی در پاسخ به سؤالی درباره تأثیر توریه در زندگی خانوادگی و اعتماد متقابل، توریه را همانند کذب، زمینه‌ساز اختلاف و بی‌اعتمادی می‌داند.¹

با توجه به مواردی که در این بخش بیان شد، کذب و توریه در فقه اسلامی تفاوت‌های بنیادینی دارند. کذب، بیان سخنی خلاف واقع با نیت فریب مخاطب است و ذاتاً حرام شمرده شده است، مگر در شرایط اضطراری مانند دفاع از جان، مال و آبرو، حفظ صلح و استثنائات جنگی. در مقابل، توریه سخنی است که دو معنا دارد و گوینده قصد معنای صحیح اما غیرظاهر را دارد، در حالی که مخاطب برداشتی نادرست می‌کند. فقها توریه را به عنوان راهی برای پرهیز از دروغ‌گویی مستقیم و در عین حال حفظ حقیقت مجاز دانسته‌اند.

یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های کذب و توریه در ماهیت شرعی آن‌هاست. از نظر فقهی، کذب به دلیل ایجاد فریب و اختلال در روابط اجتماعی حرام است. قرآن و روایات متعدد، کذب را از جمله گناهان کبیره دانسته‌اند. اما توریه به دلیل آنکه گوینده واقعیت را به گونه‌ای دیگر بیان می‌کند، حرام شمرده نشده و در مواردی که ضرر جدی وجود دارد، به‌عنوان جایگزینی برای دروغ توصیه شده است.

در بررسی حکم شرعی کذب و توریه، نظر سه مرجع برجسته حائز اهمیت است. آیت‌الله خوئی بر این باور است که کذب در هر حالتی حرام است، مگر در مواردی که به ضرورت عقلی و شرعی برسد. وی توریه را به‌عنوان یک ابزار جایگزین برای دروغ می‌پذیرد، اما آن را محدود به شرایط خاص می‌داند. آیت‌الله سیستانی نیز کذب را مطلقاً حرام دانسته و توریه را در صورتی جایز می‌داند که نیت فریب در کار نباشد. آیت‌الله مکارم شیرازی نیز بر حرمت کذب تأکید کرده اما معتقد است که توریه می‌تواند در شرایطی که راست‌گویی موجب ضرر جدی شود، به‌عنوان یک راهکار اخلاقی مورد استفاده قرار گیرد.

با وجود تفاوت‌ها، کذب و توریه در برخی موارد دارای اشتراکاتی نیز هستند. هر دو می‌توانند باعث برداشتی نادرست مخاطب شوند. در کذب، فرد عمداً واقعیت را خلاف آنچه هست بیان می‌کند، اما در توریه، فرد سخنی دوپهلوی می‌گوید که مخاطب ممکن است آن را نادرست درک کند. از سوی دیگر، هر دو در شرایط خاصی نیاز به ضوابط فقهی برای جواز دارند. کذب تنها در موارد ضروری مجاز است و توریه نیز در شرایطی که راست‌گویی موجب ضرر می‌شود، مشروع شمرده می‌شود.

1. استفتائات مکتب تبریزی، ج ۲، سؤال ۲۳۹۰.

190/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی/ سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405-
شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله
یزدی و آیت‌الله تبریزی

در نهلیت، آثار اجتماعی و اخلاقی کذب و توریه نیز تفاوت‌هایی دارند. کذب موجب بی‌اعتمادی در جامعه و روابط انسانی شده و یک عمل غیر اخلاقی محسوب می‌شود. در حالی که توریه، در صورت استفاده صحیح، می‌تواند به جلوگیری از تنش‌ها و مشکلات اجتماعی کمک کند. بر همین اساس، فقیهان بر ضرورت استفاده از توریه به جای کذب در مواقع حساس تأکید کرده‌اند. نتیجه آنکه، کذب و توریه از منظر فقه اسلامی، هرچند در هدف و کاربرد تفاوت دارند، اما در تأثیرگذاری بر درک مخاطب و شرایط جواز دارای اشتراکاتی هستند. با توجه به دیدگاه فقها، توریه در موارد خاص جایگزین مناسبی برای کذب است، اما باید با نیت درست و برای حفظ مصلحت واقعی به کار گرفته شود.

191/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم - ویژه نامه نوروز 1405 - شماره 25 / مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله یزدی و آیت‌الله تبریزی

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی مفهوم و حکم «کذب» و «توریه» از منظر سه فقیه برجسته شیعه - آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی، آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی و آیت‌الله میرزا جواد تبریزی - نشان داد که این دو مفهوم با وجود شباهت ظاهری، از حیث ماهیت شرعی و آثار اخلاقی تفاوت بنیادین دارند. کذب، بر اساس تعریف مشترک این فقها، اخباری است خلاف واقع همراه با قصد افهام خلاف، و از این رو ماهیتی ذاتاً محرم دارد؛ مگر در شرایط استثنایی و مستند به دلیل شرعی مانند تقیه یا حفظ جان. در مقابل، توریه شیوه‌ای است که در آن گوینده معنای صادق را اراده می‌کند، هر چند ظاهر کلام برای مخاطب خلاف واقع جلوه کند؛ بنابراین از دیدگاه همه فقها، در اصل ذات خود مشمول حرمت نیست و می‌تواند در موارد ضرورت به عنوان جایگزین شرعی و کم‌مفسده‌تری نسبت به دروغ به کار رود.

با وجود این تفاوت‌ها، پژوهش‌ها نشان می‌دهد که کذب و توریه در برخی جنبه‌ها نیز اشتراک دارند. هر دو از سنخ اخبار بوده و هر دو قابلیت ایجاد برداشت خلاف واقع در ذهن مخاطب را دارند. علاوه بر این، هرگاه توریه - مانند کذب - منجر به اضرار، تضییع حقوق، اخلال در نظام شهادت یا گمراهی ناروا گردد، از دیدگاه هر سه فقیه ممنوع و شرعاً مردود است. در بُعد اخلاقی نیز هر دو در تعارض با حقیقت‌گویی قرار می‌گیرند، هر چند شدت قبح توریه به مراتب کمتر است.

برآیند تحلیل آراء این سه فقیه نشان می‌دهد که فقه امامیه، با وفاداری به ارزش راست‌گویی و در عین حال توجه به ضرورت‌های عقلایی و اجتماعی، توریه را به‌عنوان ابزاری مشروع برای جمع میان صدق و دفع ضرر پذیرفته است؛ ابزاری که می‌تواند در شرایط دشوار مانند تقیه، حفظ کرامت انسانی، اصلاح ذات‌البین یا دفع ظلم جایگزینی مشروع برای کذب باشد. از این منظر، توریه نه تنها راه‌گریزی از تحریم شدید کذب است، بلکه جلوه‌ای از انعطاف فقهی در مواجهه با پیچیدگی‌های روابط انسانی به شمار می‌آید.

192/ فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی / سال ششم- ویژه نامه نوروز 1405-
شماره 25/ مطالعه‌ای تطبیقی در افتراقات و اشتراکات کذب و توریه بر اساس آرای آیت‌الله خویی، آیت‌الله
یزدی و آیت‌الله تبریزی

فهرست منابع

خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهة فی المعاملات، دار الهمادى، بیروت، چاپ اول، 1412 هـ.
خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الأصول، موسسه احیاء آثار الامام الخوئی، قم، چاپ اول، 1422 هـ.

خویی، سید ابوالقاسم، التنقیح فی شرح العروة الوثقی، تحقیق محمدکاظم یزدی، انته اشارات
لطفی، قم، چاپ اول، 1407 هـ.

خویی، سید ابوالقاسم، محاضرات فی علم الأصول، موسسه امام خویی، قم، چاپ دوم، 1410 هـ.
خویی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، موسوعة الامام الخوئی، قم، چاپ اول، 1418 هـ.
خویی، سید ابوالقاسم، مناسک الحج و عبادات، موسوعة الامام الخوئی، قم، چاپ اول، 1418 هـ.
یزدی، سید محمدکاظم، العروة الوثقی، مکتب النشر الاسلامی، نجف، چاپ اول، 1388 هـ.
یزدی، سید محمدکاظم، حاشیة المکاسب، نسخه موجود در انته اشارات معتبر حوزه (مطابق
ارجاع: ص 290-293).

تبریزی، میرزا جواد، منهاج الصالحین، ج 1، قم، چاپ اول، 1385 ش.

تبریزی، میرزا جواد، استفتائات، انتشارات سرور، قم، چاپ اول، 1385 ش.

تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة، ج 2 و 3، انته اشارات دفتر آیت‌الله تبریزی، قم، چاپ اول،
1384 ش.

درس‌های اخلاق آیت‌الله تبریزی، دفتر حفظ آثار، جلسه 12، قم، چاپ اول، 1386.

ایروانی، میرزا علی، حاشیة العروة الوثقی، ج 2 و 3، قم، چاپ اول، 1410 هـ.

حکیم، سید محسن، منهاج الصالحین، ج 1، مکتبه بصیرتی، قم، چاپ پنجم، 1408 هـ.